

Elias Muhanna. *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2018. 232 sayfa. ISBN: 9781400887859.

Duygu Yıldırım*

Tercüme: Sümeyye Parıldar**

Vikipedi çağında ansiklopediler, herkese açık bir şekilde düzenlenebilir içerikler öneriyor; oysa azimli bireylerin evrensel bilgiyi içerisinde topladıkları mecmuaları (*compendium*) kendi başlarına yazma çabasında oldukları bir zaman da vardı. Bazıları bu çabalarında başarısız oldular, çünkü yaşamları böylesi büyük projeleri tamamlamak için yeterince uzun değildi. Fakat geç Ortaçağ âlimi Nüveyrî (ö. 733/1333) gibi bir kısım ulema da bunda başarılı oldu. Elias Muhanna'nın kitabı, Nüveyrî'nin böylesi geniş bir mecmua oluşturmayı nasıl başardığı üzerinedir.

On dördüncü yüzyılın başlarında, Memlûk İmparatorluğu'nda maliyenin idaresiyle meşgul olmuş, Mısırlı bir bürokrat ve âlim olan Nüveyrî tarafından yazılan *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*, doğa tarihinden (*natural history*) ticari girişimlere kadar geniş bir alana yayılmış konuları ele alır. Ancak Nüveyrî'nin eseri tamamen kendisinin erişim imkânı bulduğu bilginin değil, pek çok farklı türü ve çoğu zaman birbirleriyle çelişen otoritelere ait bilgileri de sentezlemektedir. Eser, on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar muhtelif ansiklopedik formların bir ürünü olsa da, devasa kapsamıyla büyük önem taşır.

Elias Muhanna'yı bu çalışmaya sevk eden şey, basit, ancak merak uyandıran bir dizi sorudur: Nüveyrî bu eseri neden yazmıştır? Eser hangi alanları kapsamaktadır, hangi çalışma metotları çerçevesinde oluşmuştur? Kitap, yüzyıllar boyunca İslam coğrafyasında ve Avrupa'da nasıl karşılanmıştır?

Nihâyetü'l-ereb, sadece ansiklopedilerin değil, kılavuz eser ve sözlük gibi diğer toplama eserlerin sayısında da muazzam artışın yaşandığı bir dönemde yazılmıştır. Bu bağlamda *The World in a Book*, aralarında Nüveyrî ve benzer yazarların da bulunduğu isimlerin, Arapça ansiklopedi telif ederken takip ettikleri süreci açığa

* Doktor Adayı, Stanford Üniversitesi, Tarih Bölümü. İletişim: yduygu@stanford.edu.

** Dr. İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

çıkarmaktadır. Nüveyrî'nin mecmuasını Arap ansiklopediciliğinin en azimli örneklerinden birisi olarak kabul eden Muhanna, sadece *Nihâyetü'l-ereb*'de değil, Memlûk sivil elitinin ilmî uygulamalarında da metinsel kaynakların nasıl seçilip bir araya getirildiğini aydınlığa kavuşturmuştur.

Muhanna, Arap edebiyatında Ortaçağ Avrupa dünyasındakine benzer biçimde *ansiklopedi* kavramına denk düşen bir terimin bulunmadığına işaret etmektedir. Dolayısıyla, ansiklopedi türünden ziyade *ansiklopedicilik* kavramından yola çıkarak kaynaklarını analiz eder. Muhanna ansiklopedi kavramının objektiflik, çok-disiplinlilik, kapsayıcılık ve sistematik organizasyon gibi modern bağlamlarının ancak on sekizinci yüzyılda yerleştiğine dikkat çekmektedir. Yazar, Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb*'ini, *edeb* geleneği içerisine yerleştirmenin yanı sıra, belirli şekillerde kendine has kıldığını da iddia etmektedir. *Nihâyetü'l-ereb*'in kapsamı içerisinde deşlendirebileceğimiz yazım türüne (*genre*) dair bir problemle anlatısına başlayan Muhanna, Nüveyrî'nin eserini anlamak maksadıyla onunla irtibatlı terminolojiyi açıklamaktadır.

Muhanna'nın *The World in a Book* kitabı, Nüveyrî'nin neden *Nihâyetü'l-ereb*'i yazdığını araştırmayı amaçlayan "Encyclopedism in the Mamluk Empire" başlıklı bir bölümle başlar. İlk bölüm şu sorular etrafında şekillenmiştir: Nüveyrî, Moğol ordularının İslam'ın entelektüel mirasını ortadan kaldıracığı korkusuyla mı eserini yazmıştır? Ya da kendisi gibi yazar meslektaşları için bir kılavuz sunmayı mı hedeflemiştir? Muhanna, Nüveyrî'nin sadece bu endişelerle harekete geçmediğini savunmaktadır. Bunun yerine, Nüveyrî, eserini öncelikle kendisi için yazmıştır, zira eserde ne bir hamî atfı ne de öngördüğü okuyucu kitlenin yazar meslektaşları olduğuna dair bir ima bulunmaktadır. *Nihâyetü'l-ereb* bir edeb kitabı idi –ki bu ilim kişinin kendisini yetiştirmesi için bir alet işlevi görüyordu. Muhanna'ya göre, Nüveyrî tek başına edebî meclislere devam ederek edebî eğitimi elde edemeyeceğini anlamıştı. Bu yüzden sözlü araçları kullanmak yerine yazmak onun kendini yetiştirme metodu olmuştu. Yine de Nüveyrî için kendi kendini yetiştirmenin bu tarihsel bağlamda neden önemli olduğu açıklık kazanmamıştır.

Muhanna'nın en önemli tarihsel katkısı, birinci bölümde gerçekleşmiş görünüyor. Muhanna bu bölüme, Rönesans'ın çokça bilinen bir dönemiyle, yani hümanistlerin, Ortaçağlarda olduğu gibi, Antik bilginin tekrar kaybolmasını engellemek için eser topladıkları zamanla başlar. Bu görüşün İslami bağlama uyarlanmasını eleştiren Muhanna, Memlûk ansiklopedistlerinin benzer endişelerinin olduğunu gösteren az sayıda delil olduğunu iddia eder. Onun bu argümanı; örneğin apokaliptik anlatıların, yakından ve sıklıkla Moğol istilasası ile irtibatlandırıldığı modern öncesi İslam ansiklopedilerine dair çalışmalar için daha fazla revizyon önermektedir.

Mısır ve Suriye’de ansiklopedik projelerin neşvünema bulması hasebiyle “Structures of Knowledge” başlıklı ikinci bölüm, *Nihâyetü’l-ereb*’i bu geniş zeminde konumlandırır ve onu çağdaş Memlûk ansiklopedik metinleriyle karşılaştırır. Bu bölümde Muhanna, Nüveyrî’nin metninin ‘melez oluşu’ ve onun yapısının nasıl çapraz referanslarla doldurulduğunu vurgulamaktadır (50). Bu metinler arasılık okuyucunun, kitabın ciltleri arasında yolunu bulmasını kolaylaştırır. Muhanna, içerik dağılımındaki orantısızlığa rağmen tarihin, Nüveyrî’nin projesi içerisinde merkezde yer aldığı altını çizmektedir. Nitekim *Nihâyetü’l-ereb* göklerin yaratılmasıyla başlar ve Mısır’ın İslam dönemi tarihiyle biter. Kitabın kapsamı dışında kalmasından ötürü Muhanna bu nokta üzerinde detaylı analizde bulunmamış olsa da bu zaman dilimi, Nüveyrî’nin eserinin önemli bir cihetidir. Gelecekte yapılacak bir çalışma, İslam tarih yazıcılığındaki değişim ve devam edegelen ısrarlı pratikler hakkında pek çok bilgiyi açığa çıkarabilir. Bu tarz bir araştırma, Nüveyrî’nin kitabının İslam entelektüel geleneği içinde anlaşılmasını ve onun diğer erken dönem ansiklopedicilerin eserlerinden nasıl ayrıştığını daha iyi görmemizi sağlayabilir.

“Sources of Knowledge” başlıklı üçüncü bölüm, öğrenim merkezleri ve ansiklopedik bilgi toplama arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Muhanna, on dördüncü yüzyıldaki ansiklopedik edebiyatın temel özelliklerini anlamak için “Kahire ve Dımaşk’taki ilmî ekosistem” şeklinde tavsif ettiği şeyin iki asli bağlamı olduğunu savunur (86). Örneğin, Nüveyrî Nasiriya’daki Bimâristânü’l-Mansûrî’den sorumlu olduğu dört yıl boyunca hastanenin gidişatını gözlemlemiştir. Bu tecrübe, *Nihâyetü’l-ereb*’in ilgili bölümlerinde görüleceği gibi, Nüveyrî’nin tabii dünyaya yönelik ilgisini beslemiştir. Onun eseri, çalışma hayatı boyunca gördüğü diğer kurumların da etkisini taşır. Buna ek olarak, Muhanna, Abbâsî dönemi metinlerine dayanarak *Nihâyetü’l-ereb*’in ortaya konmasının, Nüveyrî için kendi kendini yetiştirme eylemine dönüştüğünü iddia eder. *Edebin* yeri –ilmî kültür içinde ulemanın *edeb* literatürü dışındaki alanlara yöneldiği zamanlarda– erken on iki ve on üçüncü yüzyıllarda önemli oranda değişti; ancak Eyyübî ve Memlûk dönemlerinde klasik modelleri esas alan yeni ilgiler ortaya çıktı. Bu açıdan Muhanna, Nüveyrî’nin kitabının ‘antikacı’ olarak isimlendirilebileceğini söyler (72). Kitap, bu sebeple, “egemen entelektüel mirasın içindeki yolculuğun karmaşıklığı”nı ortaya koymaktadır (82).

“Encyclopedia and Empire” başlıklı dördüncü bölüm, emperyal kurumlar, arşivler ve mali kurumlara odaklanır. Muhanna, ansiklopediciler için bürokratik bir meslek hayatının ve bilgi toplamak için gerekli arşivlemek ve listelemek gibi becerilere sahip olmanın faydalı olduğunu vurgulamada ikna edici deliller sunar. İlmî mükemmelliği başarabilmek için bir âlimin, alanın önemli metinlerine aşina olması gerekiyordu. Diğer taraftan bürokrat ise, imparatorluğu teşkil eden sosyal, politik,

toplumsal ve ekonomik ağlarda müzakerelerde bulunmak durumundaydı. Özellikle Roma İmparatorluğu'ndan gelen çalışmalara atıfta bulunan Muhanna, ansiklopedicilik ile emperyal düzen arasında, birbirinden farklı çeşitli coğrafi alanları içeren ve yakın zamanda neşredilmiş akademik çalışmalarda görünen sıkı irtibatı kanıtlamaktadır. Yine de, ansiklopedicilik ile emperyal düzenin el ele gittiğini de reddeder. Bunun yerine, “emperyal idarenin; üretim, görünüm, teşvikler ve ansiklopedistler üzerinde Memlûk bölgelerinde ne tür bir etkisi olduğu” sorusunu sormaktadır (88). Nüveyrî gibi üst düzey bürokratların, büyük çaplı mecmuaların temel taşıını oluşturan muhtelif bilgi kaynaklarına erişimleri bulunuyordu. Çeşitli kaynaklara dair yetkinliği sebebiyle bürokrat sınıfı, kendi zamanlarının siyaseti üzerinde özgün bir etkiye sahipti.

Muhanna'ya göre, geniş ölçekli bilgiyi elde etme ve biriktirme metotları, âlimler ve bürokratların her ikisinde benzerlik gösterse de, her iki grubun aradığı bilginin türü farklı idi. Bu yüzden Muhanna, idari alanı değer verilen bilginin türü açısından akademik dünyadan ayırıştırır. Bürokratik hayattan ayrılmış entelektüel girişimler, İslam entelektüel dünyasında yaygındı. Erken modern dönem boyunca pek çok bürokrat-âlimin durumuna benzer bir biçimde, Nüveyrî de Memlûk İmparatorluğu'ndaki idari konumundan ayrıldı ve yaşamını Kahire'de araştırmaya adanmıştı.

Muhanna'nın, hacimli kitapların yazımında bürokratik kariyerin rolüne dair vurgusu, alan için parlak görünen bir başlangıç noktasıdır. Ancak, başka çalışmalara dair hazır-bekleyen sorular da takip edilebilir: Bürokrat-âlimler tarafından kullanılan metotlar ilmi çalışmaların ortaya konuluş biçimine dair bir standart belirlemiş midir? Bunlar, başka donanımlardan gelen âlimler tarafından da benimsenmiş midir? Eğer “çağdaş, değişebilir bilgi”ye (104) dayanan böyle bir ayırım idari ve ilmi alanlar arasında mevcut ise, bu bürokrat-âlimler amelî ve nazari bilgiyi nasıl görüyorlardı? Ayrıca ilmi ve edebî eserlerin yeni siyasi dil ve pratik türlerin oluşumundaki rolü nedir?

“Working Methods” başlıklı beşinci bölüm müstensihlerin, yazmaları bir araya getirirken benimsedikleri metotları dikkatle inceler. Mecmua üretmede kullanılmış olan bir araya getirme (*collection*), edisyon ve kaynak-idaresi tekniklerine odaklanır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*'de belirttiği konulardan biri olan düzgün nüshalar hazırlama konusunda meşhurdu. Biyografisini yazanlar, Nüveyrî'nin çalışma metoduna dair hatırı sayılı miktarda belge aktarmışlardır. Nüveyrî'nin, ilmi yazmaları istinsah etmeyi bir disiplinin ana ilkeleri ve otoritelerine dair yeterlilik gerektiren bir uzmanlık olarak değerlendirmesinden ötürü Muhanna, istinsahın ne olduğunu incelemektedir. Muhanna bu bölümde pek çok önemli soruyu ortaya koyarak, Nüveyrî'nin devasa eserinin gelecek yazma çalışmaları için ne tür bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

“The Reception of the *Ultimate Ambition*” başlıklı son bölüm *Nihâyetü'l-ereb*'in, İslam ve Avrupa bağlamlarında, yazarın yaşadığı dönemden modern döneme kadarki dolaşımını ele alarak anlatısını on dördüncü yüzyılın ötesine taşır. Bu konunun genişliğini gözeten Muhanna, ön bir soruşturma sunar. Muhanna, Müslümanların diğer kültürlerden gelen mirası kabulünden başlayarak Nüveyrî'nin eserinin tarihsel olmayan kısımlarının daha sonraki yüzyıllarda nasıl geniş ölçekte dolaşıma girmediğini açıklamaktadır. *Nihâyetü'l-ereb*, Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) de dâhil olmak üzere hem Memlûk hem de Osmanlı tarihçileri için, tarihsel bölümleri sebebiyle büyük bir ilgi kaynağı idi. Bu tarihçilerin eserlerinin dolaşımına dair yapılacak bir çalışma, İslam tarih yazımının anlaşılması için kıymetli olacaktır.

Benzer şekilde, Avrupalıların *Nihâyetü'l-ereb*'e gösterdikleri ilgi, İslam tarihine dair bir kaynak kitaba olan ihtiyaçtan ortaya çıkmıştır. Muhanna'nın da vurguladığı gibi, Nüveyrî'nin kitabı, Barthélemy d'Herbelot (ö. 1695) gibi oryantalistler tarafından biliniyordu. *Bibliothèque Orientale* (1697) başlıklı kitabı için d'Herbelot, İslam mecmualarına ve kaynak kitaplarına yöneldi. Onun en önemli kaynağı Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u idi ki, Alexander Bevilacqua'nın *The Republic of Arabic Letters*¹ başlıklı çalışmasında iddia ettiği gibi, *Bibliothèque, Keşfü'z-zunûn*'undan pek çok bölümü içermektedir. İslam mecmua kitaplarının, bu yüzyıllar boyunca görülen süreklilik ve kırılmalarını içerek şekilde evriminin ve Avrupa oryantalist çalışmalarının gelişimindeki rolünün incelenmesi ilginç olacaktır.

Muhanna'nın *The World in a Book* kitabı, iyi bir araştırmanın ürünüdür. Kitap, on dördüncü yüzyılda bir mecmua oluşturmanın koşullarına dair heyecan verici bir keşif sunmaktadır. Nüveyrî'nin devasa kitabından hareketle Muhanna, Memlûk İmparatorluğu'nda ansiklopedistlik ile siyasi idare arasındaki yakınlıkları detaylıca inceler. Bu açıdan bakılırsa, *Nihâyetü'l-ereb*, ilmî projeler ile bürokratik uygulamalar arasındaki dolaşımın temsilcisidir. Muhanna, İslam ansiklopedi geleneğine yol açan bağlam ile Nüveyrî'nin metninin yapısal özelliklerine daha fazla odaklanmıştır.

Muhanna'nın kitabı, sonuçları itibariyle büyük oranda ikna edicidir. Ancak, son sözden ziyade –öyle bir şeyin gerçekten varlığını kabul etsek dahi– kitap bizi daha çok üzerinde düşünüp taşınacağımız ilginç sorularla baş başa bırakır. Görünen o ki, *Nihâyetü'l-ereb* ilimle meşgul olanlar için bereketli bir kaynaktır. Örneğin, Nüveyrî gibi bürokrat-ulemanın –Osmanlı'da da pek çok örneği olduğu gibi– kendi idari kariyerleri ile ilmî ilerleyişlerini emekliye ayırarak ve kendilerini ilme adayarak ayrıştırma biçimleri, beni özellikle etkiledi. Öyle görünüyor ki bu, devasa bir entelektüel

1 Alexander Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters: Islam and the European Enlightenment* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2018).

projeyi üstlenme öncesi yaygın bir tercih idi. Bunun sadece zaman yönetimi sebebiyle ortaya çıkmış bir durum olduğuna şüpheyle yaklaşıyorum. Böylesi bir hamlenin ardındaki siyasi, sosyal, dinî ve ekonomik sebepleri merak ediyorum. Böylesi sorular şüphe yok ki, Muhanna'nın zarif ve eğitilmiş üslubunun desteğiyle ilgi uyandırmıştır. Muhanna'nın eseri, İslam ansiklopedi geleneği üzerine yapılacak çalışmalar için bir kaynak kitabı olacaktır. Sonuç olarak, *The World in a Book* bütün bilgi-severler için etkileyici bir okuma olacaktır. Daha fazlasını arzulayanlar için Elias Muhanna, *Nihâ-yetü'l-ereb*'ten bir seçkinin İngilizce çevirisini de yayınlamıştır.²

2 Shihab al-Din al-Nuwayri, *The Ultimate Ambition in the Arts of Erudition: A Compendium of Knowledge from the Classical Islamic World*, giriş, tercüme ve notlandırma Elias Muhanna (New York: Penguin Books, 2016).